

Låginkomsttagarna

Expertis, politik och mediering i formandet av
en ny kategori omkring 1968

Carl-Filip Smedberg

Några dagar efter kärhusockupationen 1968 fick dåvarande utbildningsminister Olof Palme frågan hur han trodde att ”låginkomsttagarna reagerar inför ’revolten’”.¹ Inget i frågan eller i Palmes svar skvallrade om vilken begreppshistorisk innovation detta var i Sverige; bara några år tidigare hade låginkomsttagarna över huvud taget inte funnits som kategori. Inget hade tidigare bundit ihop dessa människor i en gemensam grupp – både lik och olik väl etablerade kategorier som ”arbetarklass” och ”socialgrupp III” – men här, när Palme konfronterades, hade de plötsligt fått agens som kollektiv och stor moralisk tyngd i samhällsdebatten. Vad hade hänt?

Första gången begreppet låginkomsttagare förekommer i någon av de största svenska dagstidningarna – *Expressen*, *Aftonbladet*, *Dagens Nyheter* (*DN*) och *Svenska Dagbladet* (*SvD*) – var 1961.² Fram till 1965 används begreppet låginkomsttagare bara någon gång per år, tills det lavinartat tilltar i användning 1968.³ Den höga frekvensen i användningen av begreppet ger en antydning om hur centralt det var i den svenska idédebatt under den här tiden, varpå termen etableras och idag är ”låginkomsttagaren” en av det politiska språkets allra vanligaste referenspunkter – en gestalt, familj, grupp eller kanske till och med ”klass” som alla politiska företrädare säger sig vilja förbättra livet för.

Låginkomsttagaren både har och saknar drag av andra sociala kategorier vanliga under 1960-talet, som just klass och socialgrupp. Statistiska centralbyrån införde 1911 statistik över vad som då kallades ”högre klassen”, ”medelklassen” och ”kroppsarbetarnas klass”, en begreppshantering som utvecklades till socialgrupp I, II och III. SCB fasade ut indelningen under 1950-talet, paradoxalt nog samtidigt som den började bli brett använd i den allmänna debatten och i statliga utredningar.⁴ SCB rapporterar 1967 att socialgruppsindelningen ”har numera [...] ingått i det allmänna medvetandet som något i det närmaste självklart.”⁵ När SCB:s byråchef Erland Hofsten vid samma tid hävdade att socialgruppsindelningen var grovkornig och ointressant, och att den säkert dolde ”väldigt stora olikheter mellan medlemmar i gruppen” svarade opinionsundersökningsföretaget Sifo att idén att ”socialgrupper inte existerar” var en ”officiellt sanktionerad myt”.⁶ Socialgrupperna hade fått ett eget liv. Nu även utanför statistiken.

Med klass förhåller det sig lite annorlunda. Historiken Åsa Linderborg menar att socialdemokratiska partiet och LO började undvika orden "arbetarklass" och "arbetare" under efterkrigstiden och efter ATP-striden 1957 blev "löntagarna" överordnad klassifikation inom socialdemokratin.⁷ Klassbegreppen, särskilt arbetarklass, gjorde emellertid en återkomst under 1960-talet i samhällsdebatten, inte minst åren runt 1968 då ojämlikhet och sociala hierarkier diskuterades intensivt.⁸

Låginkomsttagare – som jämfört med de andra klassifikationerna inte urskiljs genom plats i produktionen, statusställning eller yrkesgrupp, utan genom inkomst – kunde ibland användas synonymt med socialgrupp och klass, men spelade framför allt en avgörande roll i ett nytt sätt att dela in samhället.

Denna process är föreliggande arbetes fokus, varför artikeln har dubbelt ärende, ett tidsspecifikt och ett mer teoretiskt orienterat. Hur ska skärningspunkterna mellan politik, medier och samhällsexpertis under 1960-talet förstås och hur uppkommer och skapas sociala kategorier under modern tid? Dessa frågor besvaras genom det empiriska exemplet låginkomsttagaren. Fokus kommer att ligga på låginkomstutredningen som sjuöppades 1965 och de ekonomer och sociologer som deltog i den, samt de debatter i olika medier som följde på kommitténs betänkanden; detta eftersom det var i och med låginkomstutredningens arbete och mediala utspel som låginkomsttagarna blev ett stort diskussionsämne i massmedia.

Klassifikationer har sociala och politiska implikationer som strukturerar hur vi agerar och tänker om andra och oss själva. Vetenskapsfilosofen Ian Hacking menar till exempel att klassifikationer kan skapa de människor som de beskriver; människor som tidigare inte tänkt sig tillhöra samma grupp blir plötsligt tillskrivna attribut, egenskaper, gemensamma intressen.⁹

En annan som skrivit om klassifikationer är Dror Wahrman, som i sin studie om medelklassbegreppet i England under 1800-talet framhåller att vi ska se på aktörernas *stakes*, vad som står på spel när man talar om och definierar ett begrepp. Historikern Orsi Husz har å sin sida undersökt hur medelklassbegreppet gavs olika innebörder i svenska mediala diskussioner omkring 1950. Husz menar att pressdebatten handlade om vilka "värden" medelklassen skulle tillskrivas eftersom det sågs som viktigt för hur gruppen i framtiden skulle komma att behandlas.¹⁰ Både Husz och Wahrman understryker behovet av att studera begrepp eftersom det kan säga mycket om hur mening skapas och politiskt agens hos historiska aktörer. Liksom hos grundaren till en inriktning av det begreppshistoriska perspektivet, Reinhart Koselleck, förstås begrepp och sociala klassifikationer som ambivalenta och vaga eftersom de används i politiska strider. Koselleck menar att begrepp sedan perioden 1750–1850 kännetecknas av att de sprids till allt

fler människor i samhället, att de blir mer dynamiska, ideologiska, abstrakta samt att de politiseras – får karaktären av slagord.¹¹

Under 1960-talet skedde en medial expansion där massmedier blev alltmer centrala i samhället. Journalisters roll och praktiker förändrades till att ifrågasätta och kritiskt granska istället för att referera i politisk journalistik.¹² Historikern Jens Ljunggren har noterat att massmedia var aktiva i att medverka i svenska intellektuellas samhällskritik och i att upphöja dessa intellektuella som moraliska förebilder.¹³ Samtidigt uppkom flertalet nya sociala rörelser, vilka generellt sett kan sägas ha gemensamt att de delade en kritik mot socialdemokratin för att ha cementerat socioekonomiska ojämlikheter i samhället.¹⁴ Sociologin och samhällsexpertis gavs under efterkrigstiden stor tilltro att lösa de utmaningar som välfärdssamhället kunde ställas inför. Sociologernas självbild var också som en hjälpvetenskap till välfärdens uppbyggnad. Samhället representerades av dem själva som utan egentliga sociala konflikter.¹⁵ Under 1960-talet skiftade dock bilden i och med framträdandet av sociologer och samhällsvetare som stod kritiska till många delar av det svenska samhället.¹⁶ Det har noterats att dessa kritiska samhällsvetare kunde få stort medialt utrymme för sin forskning och sin politik i det förändrade medielandskapet.¹⁷ Det fanns med andra ord en publik och en medial struktur för en interaktion och växelverkan mellan samhällsexpertis och samhällsdebatt. Detta kommer att visa sig vara centralt för populariseringen och medieringen av låginkomsttagarindelningen.

Förståelsen av perioden omkring 1968 har varit att den kännetecknades av en genomgripande politisk radikalisering. Gamla auktoriteter och sanningar skulle ifrågasättas och utmanas. Ibland refereras det som en ”tidsanda” eller något som ligger ”i tiden”.¹⁸ Historikern Kjell Östberg har framhållit att jämlikhet antagligen var det mest använda begreppet i politisk debatt omkring 1968.¹⁹ Arbetarklass, arbetare och låginkomsttagare tog också en stor plats i dåtidens vokabulär: ”Låginkomsttagarnas problem diskuterades nu med en intensitet och ett allvar som aldrig förr”, som statsvetaren Axel Hadenius skrev i sin avhandling om LO.²⁰ Men på vilka sätt användes begreppen? Istället för att ta kvantitativa ökning av ord som garant för att vissa värden eller vissa strömningar dominerade en epok kan vi ta detta som en utgångspunkt. Metoden i artikeln är att följa ett begrepp, dess ”kariär”. Genom att observera hur begreppet förflyttar sig och används i olika kontexter kan innebörderna aktörer lagt i detsamma samt vad de hoppades uppnå genom att använda begreppet nås. Det är alltså hur begreppet var inbegripet i en meningsproduktion som undersöks.

Ett nytt sätt att förstå dessa frågor är genom inriktningen kunskapshistoria, där cirkulation är ett viktigt teoretiskt begrepp. Kunskap betraktas som något som förändras när det cirkulerar mellan olika aktörer.²¹ Vad denna

undersökning dock vill betona är att låginkomsttagarbegreppet kunde ta formen i en intervju, film, konstutställning och så vidare. Därför lånas begreppet mediering från en mediehistorisk inriktning, som fångar dessa processer av förvandling bättre än cirkulationsbegreppet.²² Med mediering menas hur något konstrueras i olika medier. Medier är produktiva institutioner som skapar mening; varje gång begreppet medieras förändras och förskjuts betydelsen. Detta innebär att inte bara se till verbala uttryck för låginkomsttagarbegreppet, utan även visuella tekniker för att representera låginkomsttagaren.²³

Källmaterialet består till stor del av tidningsartiklar eftersom fokus är pressdebatten om låginkomsttagarbegreppet. Genom Kungliga bibliotekets tjänst med digitaliserade dagstidningar har alla sammanhang inom vilket begreppet låginkomsttagare verkade i de fyra tidningarna *Expressen*, *Aftonbladet*, *DN* och *SvD* undersökts fram till 1972. Dessa fyra tidningar ger också en god ideologisk blandning. Artiklar från andra tidningar än dessa lästes vid ett besök vid Sigtuna pressklipparkiv.²⁴ Materialet har expanderats ifall någon företeelse nämnts flertalet gånger i relation till låginkomsttagare i tidningsartiklarna.

Låginkomsttagaren som byråkratiskt och politiskt projekt

Den socialdemokratiska regeringen tillsatte låginkomstutredningen 1965 efter att ett antal motioner inkommit under året som yrkat på att utreda ”låginkomsttagarna och deras problem”, som man framhöll i direktiven till utredningen. Till ordförande utsågs LO-ekonomen Rudolf Meidner men även experter från alla fackliga organisationer och från arbetsgivarna knöts till utredningen. Utredningen skulle framvisa en ”objektiv bild” av låginkomsttagarna och ge en ”allsidig belysning av problemen”. Det behövdes kunskapsunderlag, menades det, för att samhället skulle kunna sätta in rätt åtgärder.²⁵

Låginkomstutredningen har i tidigare forskning satts samman med annan kritik av det svenska samhället under det sena 1960-talet. Både historikerna Jenny Andersson och Henrik Malm Lindberg har argumenterat för att låginkomstutredningen ska ses som delaktig i att skapa ny kunskap som fick stor inverkan på politiken. Politiker började efter utredningen att använda ett sociologiskt synsätt i sina samhällsanalyser. Att tillväxt var det viktigaste för samhällets utveckling problematiserades och klass återkom i politikernas vokabulär; maktdimensionerna i samhället blev centrala.²⁶

Svårigheten som identifierades redan i direktiven och som hängde kvar genom hela utredningen var hur begreppet låginkomsttagare skulle definieras. Direktivet menade att begreppsanvändningen i den allmänna debatten

varit vid och obestämd. Där betydde låginkomst inte bara liten inkomst i relation till försörjningsplikt utan kom även att användas för yrken som var lågt värderade i relation till arbetets art och arbetsinsatser, även då inkomsterna var över genomsnittet.²⁷ I media kommenterades utsikterna att lyckas definiera låginkomsttagarna med skepsis. En artikel från 1967 i *Aftonbladet* om låginkomstutredningens arbete avslutades med "[a]tt utredningen ska kunna fastställa vem som är och inte är lågavlönad tror inte många på. – Uppfattningarna är så olika bland organisationer och löntagare."²⁸

Utredningens första uppdrag blev således att utforma en definition som gjorde det möjligt att operationalisera begreppen till en undersökning. Trots detta slant direktiven ändå in på moraliska och subjektiva frågor:

Undersökningen bör gå ut på att dels statistiskt kartlägga den reella inkomstspridningen med särskild inriktning på avvikelserna nedåt från genomsnittet, dels belysa orsakerna till att vissa grupper inte fått den andel i den allmänna standardstegring som framstår som rättvis.

Vi kan här se en av de förhoppningarna som lades på utredningen att identifiera och rätta till de snedvridningar i de ekonomiska standardökningarna som upplevdes ha uppkommit under efterkrigstiden. Vad som menas med rättvist utvecklas inte närmre i direktiven, det antyds bara att gränsen borde gå mellan "personliga" och "allmängiltiga" orsaker till låg inkomst.²⁹

Låginkomstutredningen bröt mot tidigare konventioner för utredningsarbete genom sin starka mediala närvaro. Huvudsekreteraren Per Holmberg (1925–1995), socialdemokrat och tidigare LO-ekonom, deltog ofta i debatter och intervjuer där han använde sig av statistik från utredningen för att föra fram en politisk agenda. Holmberg kunde genom sitt starka budskap, sina polemiska uttalanden och sin karismatiska uppenbarelse få stor medial exponering. I medias porträttering symboliserade Holmberg det unga radikala, trots att han var över fyrtio under denna tid.³⁰ Holmberg kan liknas vid andra samhällskritiska och progressiva samhällsvetare i tiden, som Walter Korpi, Gustav Jonsson och Joachim Israel.

Svårigheterna att definiera vilka som var låginkomsttagare berörde Holmberg i en artikel i LO:s tidskrift *Fackföreningsrörelsen*, där han framhöll det vanskliga att dra gränsen mellan låg inkomst och övrig inkomst. En gräns, skrev han, måste "nödvändigtvis alltid bli flytande och i sista hand beroende av värderingar och sociala rimlighets- och anständighetsbedömningar".³¹ Samtidigt uttryckte Holmberg en önskan att via statistik komma fram till en gräns baserad på tydliga indikatorer. Låginkomstutredningen hoppades att efter närmre studier i människors levnadsvillkor "kunna uttala sig om

den sociala rimligheten att dra gränsen till låga inkomster vid det ena eller det andra beloppet.”³²

I låginkomstutredningens första betänkande, *Svenska folkets inkomster* (1970) skrivet av Per Holmberg, var låginkomsttagarens gränser inte helt fastslagna. Holmberg formulerade exempelvis här: ”Om man med ’låginkomsttagare’ avser personer med lägre såväl individ- som hushållsinkomst än 15 000 kr [...]”³³ Låginkomsttagare var satt inom citationstecken för att markera en osäkerhet för hur klassifikationen skulle definieras, likaså meningsuppbyggnaden ”om man”. I låginkomstutredningens betänkande *Den svenska köpkraftsfördelningen 1967* (1971), skriven av den till utredningen anknutne ekonomen Lars Söderström, framhölls det att i den socioekonomiska sammansättningen av låginkomsttagarna kunde ”inga drastiska skillnader iakttagas” jämfört med resten av befolkningen, förutom en viss överrepresentation bland lågutbildade, jordbrukare, studenter, pensionärer, och ogifta.³⁴ Detta plockade en *DN*-skribent upp och drog slutsatsen att det skulle bli svårt att hjälpa den ”stora och heterogena gruppen låginkomsttagare, eftersom där den låga inkomsten och inget annat är den gemensamma nämnaren”.³⁵ Låginkomsttagarindelningens vaghet om vilka som platsade där kan dock snarare ses som en fördel för dess spridning. Dess elasticitet innebar att fler kunde använda sig av begreppet utan att behöva precisera vad det betydde förutom någon form av låg inkomst.

Olika psykologisk och sociologisk fakta kopplades av Holmberg till låginkomsttagarna för att ge dem innehåll och liv. De gick från att vara en statistisk kategori till att fyllas med substans och agens. Man kan säga att de både konstruerades av Holmberg som symboler för social orättvisa och som politiskt radikala aktörer med agens för förändring.

Låginkomsttagarbegreppet blev ett sätt att föra fram en radikal kritik av samhället och den förda socialdemokratiska politiken. Holmberg framställde Sverige som ett samhälle där ”Medelvensson” var ”död” eftersom samhället i så hög grad polariserats i inkomstskillnader. De grupper som växte var låg- och höginkomsttagare: ”Detta gör att vi kan avskaffa begreppet Medel-Svensson.”³⁶ De två inkomstgrupperna delade upp samhället i två kulturer, menade Holmberg, den ena med goda levnadsvillkor och den andra med svåra levnadsvillkor, och ”mellan människorna i dessa bägge svenska samhällen går ett djupt svalg i livsvillkor och livsstil”.³⁷

Hur menades då låginkomsttagarna vara? Något som även gjordes tydligt från början var att låginkomsttagarbegreppet var könat. I detta fall inte som många historiker har framhållit om utvecklingen av arbetarebegreppet, som en manligt definierad social identitet.³⁸ Majoriteten av låginkomsttagarna menades vara kvinnor. Före låginkomstutredningen hade Per Holmberg varit LO-ekonom med kvinnors löner som studieområde; han var en tidig

och kraftfull debattör för att höja kvinnornas löner och göra deras ställning inom LO likvärdig med männens.³⁹ I en artikel om låginkomstutredningen var titeln ”Tjänar ni mindre än 18000? Då är ni förmodligen kvinna”. Per Holmberg kommenterade varför just kvinnor var en majoritet av låginkomsttagarna: ”Kvinnor har från början exploaterats.”⁴⁰ Sammansättningen inom låginkomsttagargruppen gavs på det här sättet en historisk dimension. På frågan hur den ”genomsnittliga låginkomsttagaren” såg ut svarade Holmberg: ”Det är en hon. Det är en kvinna med lägre utbildning än studentexamen. Gift eller ogift spelar ingen roll. Hon arbetar i servicenäringsen, i handel eller på kontor.” Den typiske höginkomsttagaren identifierades som en utbildad medelålders gift man boende i en större stad.⁴¹

Holmberg kopplade klyftorna i samhället till utbildningsgrad: ”Det går en benhård gräns mellan folk med studentexamen och högre akademisk examen och resten av befolkningen.” Dessutom var akademikerna som samhällsgrupp övervärderade: ”I stort sett får man lön efter utbildning i det här landet – inte efter arbetsinsats”, menade Holmberg, och fortsatte med att konstatera att det var slentrian och konventioner mer än annat som höll arbetslivet kvar vid dessa löneskillnader.⁴² Holmberg argumenterade för att de ”tunga, monotona, hälsofarliga och osäkra jobben skulle betalas betydligt mer än nu. De borde vara de verkliga höglönejobben. Lönen borde sättas efter de uppoffringar en människa gör.”⁴³

Olika psykologiska attribut förbands också till låginkomsttagarna. I en debattartikel använde Holmberg exempelvis opublicerad statistik från utredningen av låginkomsttagare och likställde dessa med de fattiga i Amerika. Som Holmberg förstod de fattiga, låginkomsttagarna, var de fatalister som lätt gav upp och som inget väntade av andra i livet: ”De fattiga har en ambivalent inställning till det borgerliga samhällets konventionella, materiella ideal. Dessa ideal både föraktas och efterlängtas på ett schizofrent sätt både enskilt och kollektivt av de fattiga.” De fattiga var cyniska och apatiska, de hade inte radikala politiska åsikter utan var ”soffliggare som föraktar politikerna”.⁴⁴ Holmberg psykologiserade även höginkomsttagarna, och menade att de oftare drabbades av depression, levde torftigare inre liv utan förmåga till spontanitet och ömhet till andra människor.⁴⁵ På det sättet kunde kunskap om hur låginkomsttagarna agerade och kände upprättas som särskilde dem som en egen grupp i samhället.

Enligt den här undersökningens perspektiv kan Holmberg ses agera för att väcka låginkomsttagarna till insikten att de var en egen socioekonomisk grupp med egna intressen, som stod i motsats till höginkomsttagarna. I en intervju påpekade exempelvis Holmberg att kvinnorna dominerade i låglönegrupperna och att ”enda sättet att få upp deras löner tycks vara att de sluter sig samman och gör revolution”. Uttalandet nyanserades senare i

artikeln; Holmberg betonade att det ”effektivaste och kanske enda sättet att få upp låglönerna skulle vara att alla låginkomsttagare gick ihop och själva sa ifrån hur undervärderade de är. De måste sätta hårt mot hårt.”⁴⁶

Per Holmberg var i hög grad engagerad i processen att skapa och representera låginkomsttagarna som en social grupp. Hur denna kategori skulle framställas var till en början oklart, konceptualiseringen av låginkomsttagaren var något som utarbetades av Holmberg i olika skrifter och intervjuer. Samhället framställdes dock snart som ett polariserat samhälle uppdelat i två klasser: låginkomsttagarna mot medel- och höginkomsttagarna. Detta sätt att särskilja befolkningen fick snabbt fäste i samhällsdebatter och i kulturen – den fångade den sociala fantasin hos många andra aktörer under denna tid.

Låginkomsttagaren medieras

Journalisten Kerstin Vinterhed som under denna tid skrev flera artiklar om låginkomsttagare resonerade i efterhand att det var ”ett första försök att reportagemässigt belysa fattigdomen ur det nya (och gamla!) perspektivet – klassamhället. Det nya perspektivet hämtades direkt från låginkomstutredningens sekretariat.”⁴⁷ För Vinterhed var Holmberg och låginkomstutredningen centrala i dessa nya analyser av samhället.

När betänkanden från låginkomstutredningen kom gjordes ansträngningar av journalister för att konkretisera och förkroppsliga låginkomsttagaren – ge kött och blod åt låginkomstutredningens statistik. Den första artikeln med syfte att skildra en typisk låginkomsttagares vardag skrevs av Kerstin Vinterhed 1968. Det var en intervju med makarna Svensson, ett fingerat namn för att inte röja deras identitet. Lars Svensson presenterades som ”35, låginkomsttagare”. Reportaget förmedlade hur det kändes att vara en låginkomsttagare, en emotionell kunskap om deras livssituation skapades. Läsaren inbjöds i ingressen att få en inblick i deras känsloliv med orden ”[s]å här ser de ut inuti”. Lars Svensson inledde med att säga: ”Jag lever inte. Jag existerar. Jag går till arbetet av tvång.” Inkomsten kunde enligt Lars inte förändras, han var fångad: ”Tillhör man en låglönegrupp så går den inte att förbättra.” Detta innebar stress i arbetet på grund av ackord och ständiga rationaliseringar, skam att vara fattig och inte kunna bjuda hem barnens vänner.⁴⁸

Ett annat exempel på en mediering i syfte att göra personliga porträtt av låginkomsttagare var i en specialsändning i tv som ”presenterade människorna bakom låginkomstutredningen”. Statsminister Olof Palme medverkade för att besvara låginkomsttagarnas frågor, något som visar på hur betydelsefulla låginkomsttagarna ansågs vara som politisk grupp. I

programmet fick bland andra Lillemor Ramstedt, 29 år och ensamstående trebarnsmor, representera låginkomsttagarna. *Aftonbladet*, som skrev ett reportage om Lillemor, använde konceptualisering av låginkomsttagaren som fast i en negativ spiral. Lillemor hade ”kommit ur den onda cirkeln. Hon går på fotoskolan, studerar och skriver”.⁴⁹

Pedagogiska skildringar av låginkomsttagaren skedde också genom televisionen och utställningar. Man kan se dessa som didaktiska projekt för att lära svenskarna om låginkomsttagarna och de strukturella problem som de menades vara ett symptom på. Ett tv-program där låginkomsttagarindelningen medierades och kopplades samman med klassamhället, socialgrupperna och diskussionen om det sociala arvet var *Låga löner i välfärden* (1968). För att åskådaren skulle kunna visualisera och konkretisera låginkomstproblemet fick ”några låginkomsttagare från skilda delar av landet berätta om sin ekonomiska situation”. Ett lagerbiträde, en fabriksarbetare, ett butiksbiträde, en textilarbeterska, ett sjukvårdsbiträde och en lagerarbetare intervjuades om sina ekonomiska situationer, svårigheter att få vardagen att gå ihop och så vidare.⁵⁰

I programmet intervjuades även pedagogikprofessor Torsten Husén om sin studie av 15 000 personer från olika socialgrupper som följts under flera årtionden, vilken visade hur social härkomst långt mer än intelligens bestämde inkomsten personer får senare i livet. Låginkomsttagarna som intervjuades i programmet fick även frågan vad deras föräldrar arbetat med för att åskådliggöra hur social position ärvs vidare. I programmet blev det alltså positionen som låginkomsttagare som ärvdes istället för klass eller socialgrupp. Experten som i programmet fick förklara låginkomsttagarnas situation var Per Holmberg.⁵¹

Programmet var fyllt av visuella och pedagogiska tekniker för att åskådliggöra samhällets sociala mekanismer i indelningen av låg- och höginkomsttagare. I en rörlig animation ser vi tre dörrar, ”låg lön”, ”medel lön” samt ”hög lön”. Det rör sig en strid ström av animerade människor genom dörren ”låg lön”, endast ibland kommer en person igenom dörren ”medel lön” och ytterst sällan avviker någon från ledet och går in genom dörren ”hög lön”. Denna animation skulle pedagogiskt åskådliggöra samhällets urskilningsmekanismer. En berättarröst talade om att den ”som kommit in i en låglöneposition har svårt att bryta sig ur den onda cirkeln. Det monotona och föga inspirerande arbetet vid ett löpande band bryter snabbt ned arbetarens ambitioner och ger ingen stimulans till utveckling genom studier.⁵² Låginkomsttagaren framställdes här som en position man ärvde. Låginkomsttagaren benämndes även som en synonym till arbetaren, vars kropp och psyke bröts ned vid det löpande bandet.

Låginkomsttagaren medierades även i konstnären Björn Lövins (1937–

2009) utställning *Herr P:s penningar* 1971.⁵³ Utställningen centrerades kring Herr P och hans familj som skulle symbolisera typiska låginkomsttagare. Besökarna fick gå in i Herr P:s lägenhet som hade byggts upp och inretts inne på Moderna Museet. Inne i lägenheten fanns tecken efter Herr P och hans familj, som om de precis lämnat för arbete och skola. Tv, soffa, prydnadssaker på virkade dukar, en finhatt på hatthyllan för söndagar var några av de saker som fanns utplacerade. Utanför lägenheten hade Lövin byggt upp en annan utställning, *Konsument i oändlighet*, en konstruerad gågata med skyltfönster längs sidorna. Föremålen och skyltdockorna var tillverkade skeva och överdrivna.

Kontrasten mellan gågatan och låginkomsttagaren herr P:s levnadsförhållanden skulle accentuera samhällets ojämlika struktur. Konceptualiseringen var ett samhälle uppdelat i två delar: de som kunde konsumera och de som inte kunde konsumera, de som levde som herr P med familj och de som inte gjorde det. Björn Lövin argumenterade i en text om utställningen att "[k]onstprojekt måste beskriva och medvetandegöra samhällssituationer i verkligheten. Konsten måste nu och i framtiden användas som politiskt instrument för förändring av *verkligheten*."⁵⁴

Denna politiska tolkning framhävde tv-programmet *Direkt* i ett specialprogram om utställningen. *Direkt* ramade in utställningen för att passa in i det större tidssammanhanget av en samhällsdebatt om låginkomsttagarna och välfärdssamhället: "Allt fler i välfärdssamhället får råd att köpa saker [...] Det är det som kallas välstånd", introducerade en berättarröst till bilder från utställningen. "Hundratusentals människor tjänar för dåligt för att vara med. Det visar låglöneutredningen", fortsatte speakerrösten. Låginkomstutredningen, här felaktigt benämnd som låglöneutredningen, utmålades som en bakgrund till varför utställningen fanns till. Programmet använde sedan siffror och statistik som låginkomstutredningen tagit fram för att förklara hur herr P levde: "Låginkomstutredningen visar: har man så låg inkomst som familjen P röker och dricker man väldigt lite, går inte gärna till tandläkaren, har ofta inte telefon, och matkontot ligger under vad folkhälsan rekommenderar." Åskådaren fick sedan reda på att hundratusentals hade det som herr P eller ännu sämre.⁵⁵

I utställningen *Herr P:s penningar* fick människor reda på hur låginkomsttagarna bodde, hur de inredde sin lägenhet, och hur de kände sig som medlemmar i samhället. Besökaren fick redskapen att visualisera och debattera låginkomsttagaren som ett sociopolitiskt fenomen i samtiden. En recensent observerade att "[v]isst rör det sig om en utställning, en modell av verkligheten men gjord så att hr P blir en levande person" och fortsatte med att man "börjar naturligtvis tänka på vad som gör skillnaden så rasande stor mellan konsten i skyltfönstren och verkligheten kring tvåmansoffan".

I utställningen *Herr P:s penningar* skapad av konstnären Björn Lövin fick besökarna gå runt inne i den fiktiva låginkomsttagarens herr P:s lägenhet på Moderna Museet. Syftet var att besökarna skulle få känslan av att uppleva hur en typisk låginkomsttagarfamilj bodde. Många reagerade med avsmak över den torftiga inredningen. Utställningen illustrerar hur låginkomsttagarna gick från en statistisk kategori till att bli "verkliga" människor. © Moderna Museet. Fotograf okänd.

Recensenten kontemplerade över fru P och hennes roll i tillvaron: hon hade inte fått sätta sina spår i lägenheten och hon målade inte som herr P, "hon är fru P utan anspråk på identitet".⁵⁶ Recensenten Beate Sydhoff slogs också av äktheten i den uppbyggda miljön. Herr P:s lägenhet kändes så "obeskrivligt fattigt och trist att den människa som måste bo där kan liknas vid en livstids fånge".⁵⁷ Uppenbarligen var verklighetseffekten stor, känslan av att stå inne i någons lägenhet. Utställningen gav upphov till frågor om samhället och identitet – att vissa kunde bo som herr P och hans familj upprörde.

Expertis och konstnärlig praktik sammanfördes i *Herr P:s penningar* på ett intressant sätt. Björn Lövin kontaktade Per Holmberg för att skriva en hushållsbudget för herr P med familj. Budgeten inkluderades i programbladet för utställningen under titeln "Budgetexempel: tempoarbetaren P i Stockholm, Göteborg eller Malmö 1970". Genom Holmbergs medverkan etablerades representationerna av denne typiske låginkomsttagare som grundade i statistik och expertkunskap. Siffran 441 kronor per år för familjen att leva på var efter Holmbergs förslag i budgeten. Holmberg skrev att detta belopp "ska räcka till deras semesterutgifter, kläder, telefon, radio och tv, möbelavbetalningar, tandläkare, tobak och sprit, hårvård och 'kultur'

såsom böcker, tidningar, konst, museibesök”. Frukt, grönsaker och kött ”ryms knappast” i budgeten.⁵⁸

Holmberg fick också i tv-programmet om utställningen vara med som expert och stå intill lägenheten på Moderna Museet och kommentera och förklara för tittarna hur de skulle förstå utställningen och låginkomsttagaren herr P – hur herr P relaterade till statistiskt framtagen kunskap om samhället och samhällets sociala indelningar. Holmberg talade denna gång återigen om samhället som uppdelad i två grupper: ”Tyvärr så är de bättre ställda grupperna ju så isolerade från de sämre ställda i det här samhället. De går ju med skyggglappar på sig.” Denna utställning menade Holmberg kunde öppna för att de bättre ställda grupperna fick förståelse för hur de sämre ställda grupperna verkligen hade det. Holmberg upplevde ”den här kontrasten mellan skyltfönstren och familjen P:s bostad som viktig [...] Herr P står utanför den välfärd som väldigt många tror att vi har om man bara går och tittar på skyltfönstren så att säga för välfärden.” Utställningen avslöjade myten om Sverige som ett välfärdsland, menade Holmberg.⁵⁹

Även politiker från högsta ort deltog i utställningshändelsen. Familje-, ungdoms- och invandrarminister Camilla Odhnoff medverkade även hon i tv-programmet om utställningen. Hon förklarade bland annat hur regeringen förbättrat situationen för P och hans familj genom sänkt skatt, höjda barnbidrag och bostadstillägg samt en utbyggnad av barntillsyn så att fru P kunde komma i arbete och så att familjen kunde ”ta steget ur låglöneträsket”. Men det kunde enligt Odhnoff nu brytas med hjälp av socialdemokratis välfärdsförbättringar.⁶⁰ Att både en huvudsekreterare i en statlig utredning och en minister deltog och tolkade utställningen måste ses som ett tecken på hur förbundet låginkomsttagarbegreppet var med politiska, vetenskapliga, konstnärliga sammanhang och hur viktigt det ansågs vara att definiera och uttala sig om låginkomsttagaren.

Moderna Museets publik, till synes situerad i övre medelklassen, tolkade dock inte herr P:s lägenhet på sättet som förväntades av dem. I de intervjuer från utställningen som sändes i *Direkt* uttryckte besökarna istället avsmak inför torftigheten i P:s inredning. De menade att smak inte behövde kosta särskilt mycket; de tolkade situationen estetiskt och inte strukturellt. *Direkts* intervjuare försökte gång på gång föra in en politisk och en strukturell diskussion i intervjuerna. En man som ser välbeställd ut fick frågan vad som skiljde hans lägenhet från herr P:s varpå han svarade ”smaken”. En annan intervjuad sade att han skulle tro att ”från tio smaklösa familjer så har man tagit det värsta och satt ihop här”.⁶¹ En intressant illustration på skillnaden mellan intention och reception i politiska och konstnärligt didaktiska sammanhang.

Låginkomsttagarpositioner – från radikal till konservativ

Hur användes låginkomsttagarbegreppet i samhällsdebatten? Ledartexter för samtliga undersökta tidningar uttalade stöd till låginkomsttagarna, som givetvis argumenterade för att partiet som respektive tidning ideologiskt stödde var det bäst lämpade att utföra förbättringar.⁶²

Så här skrev *Aftonbladet* inför dess reportageserie om ojämlikhet i det svenska samhället 1968:

Det gamla klassamhället är dött. Leve det nya klassamhället! Där vi talar om bristande jämlikhet i stället för klasskillnader. Ojämlikhet skulle man också kunna kalla det [...] Ojämlikheten skär genom många grupper [...] Handikappade, utlänningar, glesbygdsfolk, dåligt utbildade, pensionärer, kvinnor, bostadslösa, dåligt boende eller dyrt boende. Nästan alla dessa är samtidigt vad man kallar låginkomsttagare.⁶³

Låginkomsttagare blev ett samlingsbegrepp för många olika sorters ojämlikheter som utgjorde ett nytt klassamhälle och ett nytt sätt att förstå samhället istället för det traditionella klassbegreppet.

Vid sidan av ett begrepp använt av experter och medier blev låginkomsttagare snart en social och politisk identitetsposition. Nu utvidgades låginkomsttagare från en byråkratisk, akademisk, politisk eller journalistisk beskrivning av andra till en kategori människor positionerade sig själva i. Ian Hacking menar angående detta att klassifikationer av människor och de klassificerade ofta agerar i en dynamik där de påverkar varandra.⁶⁴ Klassifikationer av människor är interaktiva eftersom de klassificerade förändras av att benämnas såsom grupp.⁶⁵

Utifrån låginkomsttagarindelningen kunde vissa överta en politiskt radikal identitetsposition som argumenterade för social förändring. En Bror Fredriksson skrev exempelvis en upprörd insändare med rubriken "Varför får vi fattiga betala". Signaturen positionerade sig alltså från början som tillhörig de fattiga som fick utstå alla hårda mödor. Sedan fortsatte insändaren med att begreppet fattig ersatts av låginkomsttagare, som behölls som benämning texten ut: "Det är alltid låginkomsttagarna som får sitta emellan", skrev han; "Av dem tas det lilla de har medan de högre inkomsttagarna kommer billigare undan."⁶⁶

Fredriksson laborerade med egenskaper som skulle tillhöra de olika inkomstgrupperna, vilket sammankopplades med ett rättviseperspektiv: "Högproduktiva låginkomsttagare blir efter sin produktionsinsats extra straffade med en låg pension medan, i de flesta fall, lågproducerande höginkomsttagare efter sin så gott som improduktiva verksamhet belönas med

hög pension.” Höginkomsttagarna beskrivs också inte kunna förstå låginkomsttagarna. Ett nytt bidrag för friställd arbetskraft var enligt skribenten otydlig i utformningen, ”men så är ju förordningen också ett resultat av en utredning gjord huvudsakligen av höginkomsttagare”.⁶⁷

Ett annat exempel på denna radikala användning av låginkomsttagarindelningen kan vi notera i en insändare undertecknad ”Småländsk låginkomsttagare” som argumenterade för att Arne Geijer och LO inte borde kräva akademiska meriter på sin utredningsavdelning: varför ”slår LO vakt om den nya överklassen? Alltså de välutbildade!” undrade denna person, och avslutar med att konstatera att akademiska meriter ”tror vi inte mycket på”.⁶⁸ Detta var en gränsdragning där låginkomsttagare som grupp ställdes mot akademiker vilka framställdes som en ny sorts överklass. Insändaren var en direkt uppmaning till LO:s ordförande Geijer att hålla sig till sin egen grupp: arbetare från LO. Samtidigt uttrycktes inte en identifikation med arbetarkollektivet, utan snarare med en del inom LO, det vill säga låginkomsttagarna. En annan insändare med signaturen ”Arg låginkomsttagare” var i sin tur upprörd över att humanistiska studenter sög ut skattebetalarna genom att utbilda sig inom ett onödigt och överbefolkat fält. Signaturen ville att de skulle arbeta eller utbilda sig till något som det rädde brist på.⁶⁹

En annan identitetsanvändning av låginkomsttagare signalerade en hederlig arbetare som inte ville se sin lön gå till dem på socialbidrag. Detta var en konservativ politisk linje. En insändare med signaturen ”Realistisk låginkomsttagare” argumenterade för att samhället daltade för mycket med bidragstagarna. Socialdemokratiska partiet kallades understödjepartiet. De ”skötsamma” drabbades av konfiskatoriska skatter, de ”slöa, Fragall-drickande understödstagarna ska däremot smörjas med pengar, de har ju rösträtt och kan bli en röst”. Att skatter gick till ”socialiseringsåtgärder” som ATP och socialunderstöd gynnade endast ”proletariatet”, inte den ”skötsamme skattebetalaren”.⁷⁰ I detta fall användes låginkomsttagaren som liktydig med skötsamma skattebetalare – en politisk vision anas om en sorts allians mellan låg- och höginkomsttagarna vilka hade ett gemensamt motiv att sluta upp mot socialdemokratin och dess sätt att understödja slöa bidragstagare.

Insändarna visar hur låginkomstbegreppet kunde vidgas och övertas som identitetspositioner växlande mellan vad som kan kallas en radikal och en konservativ samhällsvision. Dessa röster uttryckte en analys av hur samhället var uppbyggt, men de rymde också en agens att med låginkomsttagarindelningen sätta fokus på vissa delar av samhället för att förändra det.

*Låginkomsttagarna blir centerpartister
– väljarundersökningar och partier i samverkan*

Mellan det nya begreppet låginkomsttagare, väljarundersökningar och politiska partier kan en sorts feedback-effekt märkas av. Väljarundersökningar valde att använda låginkomsttagarkategorin som ett analysbegrepp. Det ansågs meningsfullt att ta reda på vilka låginkomsttagarna röstade på, och kunskapen togs införlivades i partiernas politiska reklam. Genom att väljarstatistiken användes av partierna och citerades i tidningar fick företaget som utfört väljarundersökningen reklam för fler beställningar och prenumerationer av sina tjänster.

När Sifo, Svenska institutet för opinionsundersökningar, gjorde sina väljarundersökningar 1967 fanns låginkomsttagare inte med som analysbegrepp. Istället tillkännagav Sifo att "Centern är de fattigas parti".⁷¹ I Sifo:s väljarundersökning 1969 hade "Låginkomsthushåll och partierna" blivit en egen rubrik och analyskategori. Sifo kan ses som agera för att få företräde att analysera och skapa kunskap om gruppen låginkomsttagare. "Viktiga beslut", skrev de, "om låginkomstproblemet drivs nu fram utan att någon ordentlig beskrivning publicerats av låginkomsttagarnas profil och placering i samhället".⁷² Sifo ville uppenbart vara den aktör som formulerade hur låginkomsttagarna tänkte och agerade – deras "profil".

Sifo ville inte bara vara en del i formanget av låginkomsttagarna för att få prestige och mer resurser som företag. De hade också en politisk agenda med sina analyser. De var medvetna om "det nya politiska intresset för låginkomstgrupperna" och ville agera för att ta ifrån socialdemokratin åsiktsföreträde i frågan.⁷³ Låginkomstfrågan hade enligt Sifo "i alltför hög grad kommit att domineras av LO:s lågavlönade grupper och av samhällskritik utan bred kontakt med verkligheten". Sifo särskilde mellan hur viss vänsterkritik talade om industriarbetarens låga inkomst och alienation, och hur "[v]i som studerar den faktiska samhällsstrukturen" ser att "lika stora, ja ofta större, alienations- och låginkomstproblem finns på annat håll: bland småbönder och bland städers småfolk. Yrken som kommit att sakna framtid" och som hade "kommit vid sidan av utvecklingen".⁷⁴ Sifo som observatör av "den faktiska samhällsstrukturen" intervenerade för att rätta till samhällsdebatten och lyfta fram vilka de ansåg var de riktiga låginkomsttagarna, de som fanns utanför LO och arbetarrörelsen, bönderna och "småfolket".

Därför är det ingen överraskning när Sifo presenterade partiet som bäst kunde företräda låginkomsttagarna:

Centerpartiet har sedan länge artikulerat de alltmer alienerade låginkomsternas småfolk på landsbygden och partiet vinner nu terräng bland

motsvarande grupper i städerna. Partiets framgångar är ett gott mått på storleken av detta alienations- och låginkomstproblem.⁷⁵

Enligt mitt perspektiv artikulerade Sifo inte så mycket Centerpartiets framgångar och goda representation av låginkomsttagarna som de retoriskt skapade denna koppling. Här uppkom förbindelsen mellan kategorin låginkomsttagare och Centerpartiet.

Etablering av väljarbeteenden gav intressant nog upphov till en feedback-effekt, där partier som låginkomsttagarna beskrevs rösta på sedan profilerade sig som just låginkomstpartier i syfte att stärka kopplingen mellan låginkomsttagargruppen och partiet. I en profil av Centerpartiet baserad på en väljarundersökning beskrevs hur "[l]andets låginkomsttagare väljer i betydande utsträckning centerpartiet" och att den låga medelinkomsten torde göra Centern till "kanske det mest utpräglade låginkomstpartiet i landet – ett faktum som alltför ofta glöms bort då det borgerliga samarbetet diskuteras".⁷⁶ Centern tryckte stort på detta i valkampanjen 1968. I en annons skrevs retoriskt "Finns det inget alternativ för en besviknen arbetare?" i stora bokstäver. Under detta förklarades att många lågavlönade hade insett att det var fel att ge sin röst till ett parti som inte tog tillvara på deras intressen: "En utredning visar 'att landets låginkomsttagare i betydande utsträckning väljer Centerpartiet.' Därför att Centern på ett effektivare sätt tillvaratar deras intressen."⁷⁷ Här refererades väljarundersökningen som en utredning, möjligtvis för att få läsaren att tro att det var låginkomstutredningen uppgifterna kom ifrån, i annat fall för att ge associationer till något vetenskapligt respektabelt och officiellt sanktionerat.

Vi kan också se hur reklamannonsen följde *Aftonbladet* att proklamera låginkomstgränsen som det nya klassamhället. Reklamen vände sig till besvikna arbetare, med största trolighet från socialdemokratiska partiet, för att sedan identifiera dessa arbetare som "lågavlönade", och sedan "låginkomsttagare". Centern verkade hoppas att det nya klassamhället kunde bryta upp gamla allianser till dess fördel. Därför behövdes kunskaper om låginkomsttagarnas röstbeteende upprättas som kunde stödja denna taktik.

Faktum var att aktörer inom Centern var upprörda när låginkomstutredningen lades ned. Roland Petersson, förbundssekreterare i ungdomsförbundet, förklarade i en debattartikel att "Centern är ett utpräglat låginkomstparti", och menade vidare att "utredningens material har under de senaste åren studerats intensivt inom hela centerrörelsen".⁷⁸ Vi kan här förstå hur strategiskt viktigt begreppet låginkomsttagare var i svensk politisk debatt åren kring 1968, och hur den politiska kartan försöktes skrivas om genom ansatser att lägga beslag på det.

Låginkomsttagaren som student, företagare och kulturarbetare

Etablerade grupper som kände sig förbisprungna i ett samhällsklimat där jämlikhet premierades kunde agera för att döpa om sig själva. Studenterna i Sverige uppvaktade Olof Palme 1971 för att få sänkta bostadshyror – ”barnlösa låginkomsttagare” var benämningen studenterna ville ha – samtidigt som Lunds studentkår betonade att de inte var ute efter särskilda förmåner.⁷⁹ De ville bli betraktade som andra låginkomsttagare. Det kan ses som ett försök att komma ifrån den äldre representationen av studenten som en privilegierad elitgrupp, mot att bli en grupp uppfattad som utsatt i det nya klassamhället.

Det var också viktigt för företagarna i Sverige att potentiellt kunna betraktas som låginkomsttagare. Förbundsordföranden i Svenska Företagares Riksförbund krävde vid en kongress att ordet låglöneyrke ersattes av ”låginkomstyrke som ett tecken på att det här inte endast är ett problem för de anställda utan också för företagarna”. Förbundstalaren menade att han höll med LO om att det allmänna borde utforma politik för att höja låginkomsttagarnas ställning, men han var rädd att staten endast skulle komma att hjälpa lönearbetarna. Därför ville han ta bort begreppet låglöneyrke. Företagare och anställda ”bör också i detta hänseende behandlas lika”, som han avslutade sitt anförande.⁸⁰ Det blir tydligt att aktörer tyckte att de borde inkluderas i låginkomstbegreppet eftersom det förväntades kunna ge fördelar i framtiden.

En del kulturarbetare försökte också etablera sig som låginkomsttagare. Exempelvis var trubaduren Finn Zetterholm förargad på ett nytt skattesystem för kultur som han menade slog hårt mot konstnärer. Zetterholm framhöll att konstnärer ofta levde under svåra förhållanden: ”det finns ett stort proletariat av artister i detta land som tjänar 12000 kr eller mindre”. Zetterholm frågade retorisk vad staten hade ”för anledning att motarbeta låginkomsttagarna inom artistryrket”.⁸¹

Försök att göra politik av kulturarbetarnas status som låginkomsttagare kan noteras samma år som *Kulturarbetarnas inkomster* (1971), en av låginkomstutredningens rapporter, gavs ut. En motion i riksdagen uppbackad av Författarförbundet yrkade på att höja biblioteksersättningen för författare med huvudargumentet att ”den svenska författarkåren utgör en av landets mest utpräglade låginkomstgrupper”.⁸² Den socialdemokratiska regeringen valde dock att låta ersättningen förbli oförändrad. Författaren och den socialdemokratiska riksdagsmannen Kaj Björk var en av dem som argumenterade emot höjningen av biblioteksersättningen. Björk betonade att ”hur man än vrider och vänder på materialet i studien ’Kulturarbetarnas inkomster’, kan man inte placera Författarkårens medlemskår i nivå med

de *verkliga* låginkomstgrupperna”.⁸³ Högre ersättning förnekades eftersom författarnas status som äkta låginkomsttagare betvivlades.

Kulturarbetarnas ställning som äkta låginkomsttagare attackerades även av Per Holmberg som i ett debattinlägg kritiserade kulturarbetarna för elitism. Holmberg jämförde kulturarbetarna med textilarbetarna för att illustrera sin poäng om riktiga och skenbara låginkomsttagare. Textilarbetarna bestod enbart av låglöntagare och de hade ”tvingats” in i yrket, kulturarbetarna å andra sidan såg sitt yrke som meningsfullt och de bestod av såväl låg- som höginkomsttagare. Holmberg menade att kulturarbetarna inte heller ifrågasatte denna status- och lönehierarki. Textilarbetarna tillverkade nödvändiga produkter, kulturarbetarna ”producerar inte något, som upplevs som livets nödtröft, utan främst fritidsprodukter åt den lilla överklassen”.⁸⁴ Medan textilarbetarna hade nära kontakt med andra låginkomstgrupper, var kulturarbetarna däremot ”i regel isolerade från övriga låginkomstgrupper, de känner sig som en exklusiv låginkomstgrupp med i varje fall viss status. Ofta blir de direkt förolämpade av jämförelser med t.ex. textilarbetarna.”⁸⁵

Holmberg erkände kulturarbetares utsatthet men ifrågasatte huruvida samhället behövde hjälpa denna yrkesgrupp när den stod så långt ifrån LO-medlemmarnas vardag.⁸⁶ Holmberg gjorde här gränsdragningar mot kulturarbetares positionering som låginkomsttagare. Holmberg menade att kulturarbetarna inte delade de andra låginkomsttagarnas sociala vardag: de hade högre status som grupp och, än värre, de såg ned på andra låginkomsttagare. Därför borde samhället inte understödja dem utan istället hjälpa de riktiga låginkomsttagarna inom LO och TCO. Holmbergs intervention i kulturdebatten kan ses som strategiskt för att bevara låginkomstklassifikationen efter hans politiska agenda.

Även andra förnekades legitimitet att tala i låginkomsttagarens namn. Moderaternas partiledare Gösta Bohman framhöll i en debatt att han inte var någon höginkomsttagare och menade att han länge levt på en standard under LO:s låglönegräns. Det fick *Aftonbladets* ledarsida att markera att ”Bohmans svar är naturligtvis ett hån mot alla *verkliga* låginkomsttagare”.⁸⁷ När någon som inte ansågs vara låginkomsttagare identifierade sig som en sådan kände vissa att det var viktigt att markera att det fanns en riktig användning och en felaktig användning.

Avslutning

1975 hade *DN* ett stort uppslag under rubriken ”Är alla låginkomsttagare?”. ”Vi måste tänka på låginkomsttagarna! Finns det något argument i svensk politik som är tyngre än detta?” frågas i ingressen. ”När vi hör ordet tränger för vår inre syn fram plågade stackare, svält, misär, elände.” Detta var dock

missvisade, menade artikelförfattaren, låginkomsttagare ”kan nämligen vara nästan vad som helst” beroende på vilket parti eller facklig organisation man frågade, och många i gruppen menades egentligen ha det ekonomiskt gott ställt. ”Låginkomsttagare är ett begrepp vi inte använder”, uttalade sig en representant för LO:s utredningsavdelning som önskade vara anonym.⁸⁸ Uppenbart fanns här en mättnad på låginkomsttagarbegreppet; några år efter låginkomstutredningen var det inte lika aktuellt att strida om.

Poängen har inte varit att låginkomsttagarkategorin sedan 1960-talet varit ett huvudsakligt sätt att strukturera samhället på, även om det fortfarande frekvent förekommer i samhällsdebatt och i politiska utspel. Vad den här artikeln hoppats kunnat visa är de specifika konfigurationerna som under den undersökta tiden kunde göra denna sociala klassifikation till diskussionsämne i politiska och kulturella sammanhang. Detta inbegrep ett framväxande medielandskap där journalistens praktiker hade förändrats till att problematisera och ifrågasätta politiken, en ny sorts samhällskritiska samhällsvetare som fick ta plats i stora statliga utredningar och som ofta blev intervjuade i olika frågor (likt Per Holmberg), en storskalig produktion av statistik samt människor som måste ha känt ett behov av ett nytt sätt att kategorisera sig själva. Låginkomsttagaren blev snabbt till en karaktär i mediala debatter med starka moraliska och politiska anspråk, som den bortglömda eller undanträngda samhällsgruppen, eller som symtomet på ett nytt sorts klassamhälle.

Klassifikationen fick en expertauktoritet associerat till sig genom den tillsatta låginkomstutredningen (1965–1971). Utredningens huvudsekreterare Per Holmberg framställde samhället genom den framtagna statistiken som uppdelat i två socialt isolerade grupper. Låginkomsttagarna representerades som psykologiskt förslöade vilka behövde väckas politiskt och sättas emot medel- och höginkomsttagarna. Aktörer som Per Holmberg ville få dessa grupper att framstå som i antagonistisk ställning gentemot varandra. Detta kan jämföras med tidigare förståelser av samhället som indelat i tre socialgrupper. Låginkomstindelningen skapade alltså nya sätt att tala om gemensamma samhällseliga angelägenheter. Låginkomsttagarna representerades främst av kvinnor och lågutbildade – den framställda politiska kampen gällde även att omvärdera männens och akademikernas ställning i samhället. Dessa grupper var enligt Holmberg övervärderade.

Genom att vissa variabler urskildes och isolerades skapades låginkomsttagaren i statistiska framställningar som en självständig grupp. Statistiken omvandlades snart till personintervjuer och reportage om ”typiska” låginkomsttagare som skulle representera hela gruppen. Ofta var artiklarna fokuserade på att lyfta fram låginkomsttagarna känsloliv. Låginkomsttagarna framställdes även visuellt för att människor skulle lära sig att urskilja

dem som grupp i samhället. Vi märker en vilja från kulturarbetare och journalister att lyfta fram låginkomsttagarna som en egen grupp och som en symbol för samtiden. I olika medier representerades låginkomsttagare som en utsatt grupp utan möjligheter att leva som resten av befolkningen. I tv-program deltog Olof Palme för att svara på frågor från personer som presenterades som låginkomsttagare, och familjeministern Camilla Odhnoff gav sin tolkning av en utställning om låginkomsttagare på Moderna Museet. Det var uppenbart viktigt för makthavare att vara med och definiera låginkomsttagarna och deras situation i samhället.

Studien pekar också mot vad Ian Hacking kallar *making up people*, det vill säga hur sociala klassifikationer kan skapa de människor som de beskriver genom att människor börjar ta klassifikationen i anspråk.⁸⁹ Flera började använda låginkomsttagarbegreppet om sig själva för att uttrycka en politisk eller social position, med både radikala och konservativa åsikter. Studenter, företagare och konstnärer definierade sig också som låginkomsttagare. Vissa anspråk som låginkomsttagare markerades dock som illegitima. Exempelvis nekades författarna höjd biblioteksersättning på grund av att de inte ansågs vara "verkliga låginkomsttagare". Det var alltså inte bara symboliska utan även materiella värden som stod på spel. Andra tycks ha lyckats i att strategiskt använda sig av låginkomsttagarkategorin. Exempelvis såg Sifo och Centerpartiet en möjlighet att skifta arbetarnas lojalitet från socialdemokratin till Centern genom att adressera dem som låginkomsttagare. Med ett nytt begrepp kunde nya associationer skapas. Låginkomsttagarklassifikationen gav upphov till nya politiska strategier.

Det finns sparsamt med forskning om sociala klassifikationer i Sverige under 1900-talet.⁹⁰ Denna artikels empiriska och teoretiska bidrag är ett exempel på hur en ny social kategori uppkommer och blir till en identitetsposition. Det är lätt att föreställa sig att dessa kategorier alltid har funnits. Men det är inte så att låginkomsttagarna bara uppmärksammades eller räknades under 1960-talet – de skapades, det fanns en politik bakom vilka som blev kopplade till dem. Utöver detta kan dessa resultat adderas till forskningslitteraturen om 1960-talets politiska kontexter och mediehistoria.⁹¹

En grund för artikeln har varit Reinhart Kosellecks begreppshistoriska ansats. En kritik som riktats mot Koselleck är att han inte varit uppmärksam på olikartade användningar av begrepp i skilda sociala skikt av samhället.⁹² Genom att följa låginkomsttagarbegreppet i de stora dagstidningarna är förhoppningen här att undvika den tendensen. Studien pekar på att bara för ett begrepp ofta nämns i en tidsperiod betyder inte det att det har samma innebörd i alla kontexter. Det måste studeras närmre. Det analytiska begreppet mediering kan framhävas när det gäller att studera dessa frågor. Mediering sätter fokus på hur kategorierna förvandlas när de används i olika medier.

Denna undersökning visar på hur produktiva och dynamiska dessa typer av kategorier kan vara när de medieras i olika kontexter.

The low income earners. Expertise, politics and mediation in the shaping of a new category around 1968

This article discusses changing usage of words and concepts following the political radicalisation of the 1960s in Sweden. Following the concept of *låginkomsttagare*, low-income earner, mainly in newspapers, I show how different meanings were attributed to this term by different users on the political spectrum. The theory and method used was inspired by historians like Reinhart Koselleck and Dror Wahrman in their history of concepts. The term low-income earner was first used by social scientists and bureaucrats in the state commission "Låginkomstutredningen" (1965–1971), initiated to map low-income earners in Sweden. These actors, mainly from the political left, described and statistically counted Swedish society according to income groups, but they also shaped the political debate to focus on what they described as growing inequalities and a society in social conflict. The concept of *låginkomsttagare* saw a remarkable rise in usage in all sorts of contexts, pointing towards how widely the political radicalisation of the late 1960s had spread – the concept became a part of the everyday Swedish vocabulary. Soon, however, the concept was overtaken and transformed by actors with different political goals in a struggle concerning the definition of who really were low-income earners. *Låginkomsttagare* gained somewhat of a moral status as society's forgotten social group and many wanted to claim that they belonged to this group.

Keywords: Low-income earners, circulation, mediation, 1968, social class

Noter

- 1 Håkan Olander, "Olof Palme: nej studenternas våld skrämmer mig inte", *Aftonbladet* 26/5 1968. Författaren vill tacka de två anonyma lektörerna för hjälpsamma förslag till ändringar, samt Frans Lundgren, som läst och kommenterat texten i dess många utkast.
- 2 Då tidningsartikeln var skriven av en amerikansk utrikeskorrespondent är det inte långsökt att tänka sig att det var översättning från engelskans *low-income earner*, som var ett etablerat begrepp i USA. Det är möjligt att låginkomsttagare hade använts tidigare i Sverige men inte vad jag har kunnat hitta. Austin Goodrich, "En amerikan bemöter Olle Bengtzon: Halvsanningar – förvrängningar!", *Expressen* 27/10 1961. "Dollarns köpkraft är 3 kronor... endast om man skulle vara en låginkomsttagare i Sverige bosatt i USA."
- 3 1968 får man 132 träffar i en sökning på låginkomsttag* i kungliga bibliotekets digitaliserade dagstidningstjänst, följt av 267 träffar år 1969 samt slutligen rekordet 376 användningar år 1970. Efter 1970 går det ned till runt 275 träffar per år 1970-talet ut.

- 4 SCB, "Socioekonomisk indelning (SEI)", *Meddelanden i samordningsfrågor* 1982:4, s. 5, 27. Att begreppet blev populärt i dagstidningar och statliga utredningar baseras på sökningar i KB:s digitaliserade dagstidningar samt sökningar på socialgrupp* i Linköping universitetens digitala databas över statliga utredningar, <http://www.ep.liu.se/databases/sou>.
- 5 Erland Hofsten, "Sociala grupper i svensk statistikproduktion", *Statistik Tidskrift* 1967:5, s. 368. Se även Janerik Larsson, "Socialgrupper – finns dom?", *Kvällsposten* 8/5 1967 där Larsson skriver "socialgrupperna lever sitt eget liv oberoende av om man försöker avskaffa dem eller inte"; Janerik Larsson, "Vi stoppas i nya fack", *Kvällsposten* 29/1 1968 där det står skrivet: "de flesta av oss föreställer sig väl att vi ganska definitivt vet om vi tillhör socialgrupp I, II, eller III"; osign., "Socialgrupperna är avskaffade. Men bara statistiskt", *Arbetet* 4/2 1968.
- 6 Kall, "Mamma har ingen betydelse när barnets socialgrupp avgörs", *DN* 21/9 1966.
- 7 Åsa Lindeborg, *Socialdemokraterna skriver historia. Historieskrivning som ideologisk maktresurs 1892–2000*, Stockholm 2001, s. 372–379.
- 8 Kjell Östberg, *När allt var i rörelse. Sextiotalsradikalisering och de sociala rörelserna*, Stockholm 2002, s. 120; Kim Salomon, *Rebeller i takt med tiden. FNL-rörelsen och 1960-talets politiska ritualer*, Stockholm 1996, s. 185
- 9 Ian Hacking, "The looping effects of human kinds", *Causal Cognition: A Multidisciplinary Debate*, red. D. Sperber, D & A. James Premack, Oxford 1995, s. 370.
- 10 Dror Wahrman, *Imagining the Middle Class: The Political Representation of Class in Britain, C. 1780–1840*, Cambridge 1995, s. 13; Orsi Husz, "Att räkna värdighet. Privatekonomi och medelklasskultur vid mitten av 1900-talet", *Scandia*, vol.79, s. 88, (2013) 95. Patrick Joyce, *Visions of the People: Industrial England and the Question of Class, 1848–1914*, Cambridge 1991, betonar också aktörers retoriska och symboliska medel att forma sociala identiteter. Se även Ulrika Holgersson, *Populärkulturen och klassambället. Arbete, klass och genus i svensk dampress i början av 1900-talet*, Stockholm 2005.
- 11 Reinhart Koselleck, *Erfarenhet, tid och historia. Om historiska tiders semantik*, övers. Joachim Retzlaff, Göteborg 2004; Mats Persson, "Begreppshistoria och idéhistoria", i *Trygghet och äventyr. Om begreppshistoria*, red. Bo Lindberg, Stockholm, 2005, s. 16–17.
- 12 "Politik och medier börjar så i tv-åldern alltmer närma sig varandra" som 1960-talet sammanfattas i Anna Edin & Per Vesterlund, "Svensk television och mediehistoria: en inledning", i *Svensk television. En mediehistoria*, red. A. Edin & P. Vesterlund, Stockholm 2008, s. 37. Tv-sändningar utökades också i och med att TV2 började sändas 1969, en kanal inriktad på samhällsprogram och politisk journalistik. Se även Gunnela Björk, "Från pr-minister till massmediernas Segovia. Olof Palme och televisionen" i samma antologi; Sverker Jonsson, "Tv förändrar världen (1958–1875)", i *Den svenska pressens historia. Bland andra massmedier (efter 1945)*, red. L.-Å. Engblom, S. Jonsson, K.E. Gustavsson & P. Rydén, Stockholm 2002, s. 137, 180; Östberg 2002, s. 59, 86f; Michael Forsman, "Från generationsmedvaro till medielabyrinth. Ungdomens medialisering i svensk radio och tv under sextio- och sjuttioal", i *Tillsammans. Politik, filosofi och estetik på 1960- och 1970-talet*, red. A. Burman & L. Lennerhed, Stockholm 2014.
- 13 Jens Ljunggren, *Ingat land för intellektuella. 68-rörelsen och svenska vänsterintellektuella*, Lund 2009, s. 140; Jens Ljunggren, *Den uppskjutna vreden. Socialdemokratisk känslopolitik från 1880- till 1980-talet*, Lund 2015, s. 141, 271.
- 14 För en översikt, se Östberg 2002.
- 15 Anna Larsson, *Det moderna samhällets vetenskap. Om etableringen av sociologi i Sverige 1930–1955*, Umeå 2001, s. 191–193.
- 16 Katrin Fridjonsdottir, "SocialScience and the "Swedish Model": Sociology at the Service

- of the Welfare State”, i *Discourses on Society. The Shaping of the Social Science Disciplines*, red. P. Wagner, B. Wittrock & R. Whitley, Dordrecht, Boston & London, 1991, s. 254–265.
- 17 Om de radikala sociologers stora utrymme i tv och i tidningar, se Henrik Malm Lindberg, *Drömmen om jämlikhet. Socialdemokratins radikaliserings och den svenska modellens fall*, Stockholm 2014, s. 51–53.
- 18 Salomon 1996, kap. 3; Östberg 2002.
- 19 Östberg 2002, s. 120.
- 20 Axel Hadenius, *Facklig organisationsutveckling. En studie av Landsorganisationen i Sverige*, Stockholm, 1976, s. 104. Om arbetare och arbetarklassbegreppens popularitet, se Salomon 1996, s. 185.
- 21 Se Johan Östling, ”Vad är kunskapshistoria?”, *Historisk tidskrift*, vol. 135 (2015); David Larsson Heidenblad, ”Framtidskunskap i cirkulation. Gösta Ehrensvärds diagnos och den svenska framtidsdebatten, 1971–1972”, *Historisk tidskrift*, vol. 135 (2015); Johan Östling & David Larsson Heidenblad, ”Cirkulation – ett kunskapshistoriskt nyckelbegrepp”, *Historisk tidskrift*, vol. 137 (2015).
- 22 Se t.ex. Gunilla Törnvall, ”Mediering av växter under 600 år. Om reproduktionsteknikens betydelse för avbildning och uppfattning”, i *Återkopplingar*, red. M. Cronqvist, P. Lundell & P. Snickars, Lund 2014, s. 264.
- 23 Marita Sturken & Lisa Cartwright, *Practices of Looking. An Introduction to Visual Culture*, Oxford 2001.
- 24 Främst från samlingarna under rubriken Klasser, Klasskamp samt Arbetslön.
- 25 Låginkomstutredningen, *Svenska folkets inkomster. Betänkande*, del 1. SOU 1970:34, Stockholm 1970, s. 9. Ingvar Svennilson var ordförande 1965–1967.
- 26 Jenny Andersson, ”Kritik och kunskapskamp. Ett perspektiv på den starka statens fall”, i *Bortom den starka statens politik*, red. B. Rothstein & L. Westerhäll, Stockholm 2005; Henrik Malm Lindberg, *Drömmen om jämlikhet. Socialdemokratins radikaliserings och den svenska modellens fall*, Stockholm 2014, s. 92.
- 27 SOU 1970:34, s. 10.
- 28 Kurt Bergström, ”Klyftan mellan rik och fattig”, *Aftonbladet* 28/10 1967.
- 29 SOU 1970:34, s. 10.
- 30 Se bl.a. Gunnar Breide, ”Unga sossar går till attack mot gubbvalde”, *Expressen* 15/4 1968; ”Dagens namn”, *DN* 23/11 1968; osign., ”Aktuellt ansikte”, *Expressen* 17/10 1968.
- 31 Per Holmberg, ”Inkomstfördelningen kartlagd”, *Fackföreningsrörelsen* (1968:1), s. 381.
- 32 Ibid.
- 33 SOU 1970:34, s. 26.
- 34 Lars Söderström, *Den svenska köpkraftsfördelningen 1967. Betänkande*. SOU 1971:39, Stockholm 1971, s. 10.
- 35 Bert Levin, ”Vår moderna fattigdom”, *DN* 30/6 1971.
- 36 Osign., ”Löneutredare: Fascistiskt system inom många företag”, *Aftonbladet* 14/1 1969. Modellen av samhället som uppdelat i två socioekonomiska grupper menar historikern David Cannadine blev populär i Storbritannien under 1960-talet och framåt: David Cannadine, *Class in Britain*, London 2000, s. 160.
- 37 Kerstin Vinterhed, ”Utredare om låglönade: De är lika bra som andra”, *DN* 22/11 1968.
- 38 Joan Scott, *Gender and the Politics of History*, New York 1988; Ylva Waldemarson, *Kvinnor och klass – en paradoxal skapelseberättelse. LO:s kvinnoråd och makten att benämna 1898–1967*, Stockholm 2000.
- 39 Yvonne Hirdman, *Med kluvven tunga. LO och genusordningen*, Stockholm 1998, s. 176ff.
- 40 Birgitta Evers, ”Tjänar ni mindre än 18000? Då är ni förmodligen kvinna”, *Aftonbladet* 14/2 1968.

- 41 Magnus Lindström, "Bör alla som jobbar heltid få lika lön, Per Holmberg?", *Aftonbladet* 13/5 1970.
- 42 Kerstin Vinterhed, "Utredare om låglönade: De är lika bra som andra", *DN* 22/11 1968.
- 43 Anders Ehnmark, "De uppoffringar man gör...", *Expressen* 15/4 1969.
- 44 Per Holmberg, "Sverige har inte råd med fattigdom", *DN* 8/12 1967.
- 45 Eva Mattsson, "Är det synd om de högavlönade", *Aftonbladet* 10/12 1970.
- 46 Birgitta Evers, "Tjänar ni mindre än 18000? Då är ni förmodligen kvinna", *Aftonbladet* 14/2 1968.
- 47 Kerstin Vinterhed, *Gustav Jonsson på Skå. En epok i svensk barnavård*, Stockholm 1977, s. 487.
- 48 Kerstin Vinterhed, "Vi vågar inte bjuda hem våra barns kamrater", *DN* 10/11 1968. För senare exempel, se även osign., "Tre frågor till Britta Persson: lågavlönad städerska", *Aftonbladet* 16/2 1972, med frågor som "Hur känns det att vara låginkomsttagare?".
- 49 Björn Lövgren, "Socialnämnden avgör om jag behöver kläder", *Aftonbladet* 14/5 1970.
- 50 *Låga löner i välfärden*, sändes 11/11 1968.
- 51 Ibid.
- 52 Ibid.
- 53 För tolkningar av *Herr P:s penningar* och en diskussion om Björn Lövins konstnärskap, se antologin *Björn Lövin. Ett kryss för tanken*, red. M. af Petersens, Stockholm 2009.
- 54 Björn Lövin, *Från P till C – kampen om verkligheten*, Stockholm 1988, s. 52, kursiv i original.
- 55 *Direkt SR*, TV2, sändes 14/4 1971.
- 56 Gudrun Hjelte, "Vår tids konst", *Aftonbladet* 3/3 1971.
- 57 Beate Sydhoff, "Kritisk konsument", *SvD* 5/3 1971.
- 58 Per Holmberg, "Budgetexempel: tempoarbetaren P i Stockholm, Göteborg eller Malmö 1970", i Björn Lövin, *Konsument i oändlighet. "Herr P:s penningar". Två miljöer av Björn Lövin. Moderna museet 20 febr.–4 apr. 1971*, Stockholm 1971.
- 59 *Direkt SR*, TV2, sändes 14/4 1971.
- 60 Ibid.
- 61 Ibid.
- 62 Osign., "Kvinnliga låglöner", *Expressen* 5/12 1968; osign., "(s) spelar dubbelt i jämlikhetsfrågan", *Expressen* 14/9 1969; osign., "Fackliga och politiska insatser för lågavlönade i välfärden", *Aftonbladet* 6/6 1971; osign., "Inkomster och välfärd", *SvD* 19/6 1970; osign., "Det sker för liten utjämning", *Aftonbladet* 17/6 1971; osign., "Vidare välfärd", *DN* 31/8 1970.
- 63 Osign., "Vi är långt ifrån jämlika", *Aftonbladet* 7/10 1968.
- 64 Hacking 1995, s. 370.
- 65 Ian Hacking, *The Social Construction of What?*, Cambridge, Mass. 1999, s. 103–106.
- 66 Bror E. Fredriksson, "Varför får vi fattiga betala?", *Aftonbladet* 28/7 1968.
- 67 Ibid. Sign. B J, "Olika matsäckar", *Aftonbladet* 12/4 1971 frågade sig "[v]arför ska alltid vi låginkomsttagare få höra utav de högre inkomsttagarna: Rätta mun efter matsäcken. Usch vilket samhälle vi lever i!".
- 68 Sign. Småländsk låginkomsttagare, "Se hit Arne Geijer", *Aftonbladet* 11/2 1969.
- 69 Sign. Arg låginkomsttagare, "Jobba studenter", *Aftonbladet* 23/12 1970.
- 70 Sign. Realistisk låginkomsttagare, "Onödigt socialdalt = för höga skatter", *Expressen* 14/9 1969.
- 71 SIFO, *Indikator* juni 1967, s. 1.
- 72 SIFO, *Indikator* oktober 1969, s. 2.
- 73 Ibid., s. 3.

- 74 Ibid., s. 8.
- 75 Ibid., s. 8.
- 76 Osign., "Bönder dominerar ännu i centerpartiet", *DN* 20/8 1968.
- 77 Osign., "Finns det inget alternativ för en besviken arbetare?", *Aftonbladet* 11/9 1968.
- 78 Roland Petersson, "Låginkomstutredningen är politisk dynamit", *Aftonbladet* 12/7 1971.
- 79 Osign., "Uppvaktning hos Palme. Studenthyror för höga", *SvD* 18/6 1971
- 80 Osign., "Byt ut låglöneyrke mot låginkomstyrke", *DN* 8/6 1969.
- 81 Osign., "Renässansfurstarna i skattehuset...", *Expressen* 20/4 1969.
- 82 Kaj Björk, "Biblioteksersättningen – ett instrument för utjämning", *DN* 18/5 1971.
- 83 Ibid. "Varken genomsnittsinkomster, medianinkomster eller bostadsstandard... pekar i den riktningen."
- 84 Per Holmberg, "Kulturarbetare och samhället – en utomstående betraktares reflexioner", i *Makt och vanmakt*, Stockholm 1971, s. 124.
- 85 Ibid., s. 125.
- 86 Ibid.
- 87 Osign., "Fackliga och politiska insatser för lågavlönade i välfärden", *Aftonbladet* 6/6 1971.
- 88 Arne Söderlund, "Är alla låginkomsttagare?", *DN* 2/2 1975.
- 89 Hacking 1995.
- 90 Se dock Holgersson 2005; Husz 2013.
- 91 Östberg 2002; Ljunggren 2009; Salomonson 1996; Malm Lindberg 2014.
- 92 Persson 2005, s. 22.